

‘कोविड-१९’च्या संदर्भात एकविसाव्या शतकातील लोकशाही राज्यपद्धतीच्या काही सकारात्मक दिशा

प्राची गुर्जरपाध्ये

अभ्यासक - संशोधक

prachi.khandeparkar@gmail.com

सध्या ऑनलाइन वर्तमानपत्रं, नियतकालिकं, व्यावसायिक मुखपत्रं, वेबिनार्स आणि व्हिडिओ रिपोर्ट्स अशा माध्यमातून कोविड-१९ ला लोकशाही देशांतून मिळणाऱ्या प्रतिसादाचं जे एकत्रित चित्र उमटत आहे त्याचं विश्लेषण करून लोकशाही समाजव्यवस्था कशी कूस पालटत आहे त्याचा वेध घेणं हा या लेखाचा उद्देश आहे. हा लेख असं मत मांडतो की 'लोकांचे, लोकांसाठी, लोकांनी चालवलेले राज्य' ही जुनी आणि सोपी व्याख्या एकविसाव्या शतकात काहीशी तोकडी ठरून 'लोकहितासाठी चालवलेले कायद्याचे राज्य' आज अपेक्षित आहे. कायद्याच्या आणि घटनेच्या कसोटीवर, तसेच आंतरराष्ट्रीय कारारांच्या कसोट्यांवर लोकप्रतिनिधींनी आखलेली धोरणं किंवा केलेले कायदे टिकतात का हे आज काटेकोरपणे तपासून पाहिलं जात आहे. त्यासाठी न्यायालयीन लढा हा आज सर्वात प्रभावी मंच बनला आहे. त्याचप्रमाणे योग्य माहितीचं संकलन करून, व्यावसायिक पद्धतीने प्रश्न सोडवता येण्यासाठी राज्यव्यवस्था आणि ज्ञानव्यवस्था यांच्यात समन्वय असणं अपरिहार्य झालं आहे. समाजाच्या सर्वच घटकांचं सर्वंकष उत्तरदायित्व हा एकविसाव्या शतकातल्या लोकशाहीचा एक व्यवच्छेदक भाग बनला आहे. जितक्या प्रमाणात एखाद्या देशाची न्यायव्यवस्था स्वतंत्र आहे आणि तिथे घटनात्मकतेचा आणि मानवी हक्कांचा हिरीरीने पुरस्कार करणारी जागरूक आणि जबाबदार नागरिकांची फळी उभी आहे तितक्या प्रमाणात त्या त्या देशात अशा एका नव्या प्रगत स्वरूपातील लोकशाहीच्या संकल्पनेला आकार येत आहे.

जगातली सर्वोच्च पसंतीची राज्यव्यवस्था

गेल्या पाच दशकांमधला जागतिक कल पहाता लोकशाही राज्यव्यवस्था ही पुढच्या काही शतकांसाठी तरी जगातली सर्वोच्च पसंतीची राज्यव्यवस्था रहाणार आहे असं चित्रं आहे. सत्तरच्या दशकात ६० टक्के देश हुकूमशाहीखाली होते. याउलट आज जगभरात सुमारे १६७ प्रमुख (५ लाख व अधिक लोकसंख्या असलेल्या) देशांपैकी जवळजवळ ६० टक्के देश लोकशाही राज्यपद्धती राबवतात. काही देशांमध्ये लोकशाही आणि हुकूमशाही यांचं मिश्रण आहे, तर फक्त १३ टक्के देश शुद्ध हुकूमशाहीने चालतात (डिसिल्वर, २०१९). सर्वात वरच्या स्तरातील, म्हणजे लोकशाही तत्वं जिथे सर्वाधिक प्रमाणात अवलंबिली जातात अशा देशांमध्ये लिखित किंवा अलिखित घटनेचा आदर सर्वाधिक प्रमाणात केला जातो, गैरप्रकार होणार नाहीत अशी सावधगिरी ठेवू शकणाऱ्या नियमप्रणाली सामाजिक जीवनात कटाक्षाने पाळल्या जातात आणि नागरिकांचा शासनात प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहभाग अधिक सक्रिय असतो. निवडणुकांव्यतिरिक्त एरवीही जनमत चाचण्यांद्वारे महत्वाच्या निर्णयांमध्ये नागरिकांचा थेट सहभाग असतो. लोकतंत्र असा अर्थ अक्षरशः घ्यायचा झाला तर लोकशाही देश म्हणजे स्वतंत्र आणि परिपक्व विचारांचे आणि इतरांच्या स्वातंत्र्याचा आदर करणारे जबाबदार नागरिक जिथे तयार झाले आहेत आणि जे सचोटीने व परस्पर सहकार्याने आपला देश (एकाच दिशेने) हाकू शकतात असे देश. सध्याच्या घडीला या आदर्श कल्पनेच्या जवळ पोचणारे कोणते देश आहेत ते बघायला हवं. इकॉनॉमिक इंटेलिजन्स यूनिट (EIU), असोसिएशन फॉर डेव्हलपमेंट अँड अँडव्हान्समेंट ऑफ द डेमोक्रेसी अँवॉर्ड, द पॉलिटी डेटा सीरीज, इंटरनॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर डेमोक्रेसी अँड एलेक्टोरल असिस्टन्स (International IDEA), व्हरायटीज ऑफ डेमोक्रेसी (V-Dem) अशा निरनिराळ्या संस्थांच्या संकेतस्थळांवर उपलब्ध असलेल्या सर्वात अलिकडच्या अहवालांनुसार नॉर्वे, स्वीडन, आईसलँड, एस्टोनिया, कॉस्टा रिका, डेन्मार्क, न्यूझीलँड, स्वित्झर्लंड, आयर्लंड, कॅनडा, फिनलंड, ऑस्ट्रेलिया हे जगातल्या सर्वात वरच्या दर्जाच्या लोकशाही देशांपैकी आहेत. कोविड १९ च्या आव्हानाला या देशांनी कशा प्रकारे तोंड दिलं आहे किंवा या देशांच्या अर्थव्यवस्था कोविड १९ चा जबरदस्त फटका कसा झेलताहेत त्यावरून लोकशाहीची सर्वात चांगली काम देणारी व्यवस्था कशी असू शकते याची आपल्याला कल्पना करता येऊ शकते.

कोविड-१९ च्या संदर्भात स्वीडनचं उदाहरण

कोविड-१९ च्या संदर्भात स्वीडनचं उदाहरण विशेष वेगळं म्हणून अभ्यासण्यासारखं आहे. तिथे लॉकडाउन नाही. नागरिकांनी आपली जीवनशैली पुष्कळ मुरड घालून बदलली आहे आणि सुरक्षिततेसाठी जास्तीत

जास्त काळजी ते घेत आहेत, पण शाळा सुरु आहेत, सार्वजनिक वाहतूकव्यवस्था सुरु आहे, खाद्यगृहे सुरु आहेत, म्युझियम्स, सिनेमागृहे सुरु आहेत. जीवनचर्या शक्य तेवढी नेहमीसारखी ठेवणं याला स्वीडिश लोकांनी प्राधान्य दिलं आहे. रोज टीव्हीवर आंदेर्स टेग्नल हे देशाचे मुख्य साथरोग-विशेषज्ञ परिस्थितीचा आढावा घेतात, आपली मतं आणि अंदाज लोकांपुढे मांडतात. त्यांचं म्हणणं असं आहे की या रोगाला पटकन बळी पडू शकतील अशा गटांना वगळून इतर नागरिकांना कमीत कमी प्रमाणात विलगीकरण करायला भाग पाडलं तर लवकरात लवकर संपूर्ण समाजाची सामूहिक रोगप्रतिकारशक्ती तयार होईल (CNN न्यूज 18 २०२०). स्वीडिश जनतेला त्यांचं म्हणणं पुष्कळसं खात्रीलायक वाटतं. तिथल्या बातम्या पाहिल्या की कुठल्याही तऱ्हेने हा देश बेसावध आहे असं वाटत नाही. या आणीबाणीचा सामना करण्याची आपल्या सामाजिक आरोग्यव्यवस्थेची क्षमता त्यांनी काळजीपूर्वक वाढवत नेली आहे आणि परिस्थितीवर ते बारीक नजर ठेवून आहेत. या बहुमताने चाललेल्या साथीच्या व्यवस्थापनावर सडकून टीका करणाऱ्यांची, ज्यात देशातले २००० मान्यवर वैज्ञानिकही आहेत, मतंदेखील सतत समाजापुढे ठेवली जात आहेत. परंतु एक लोकशाही देश म्हणून नागरिकांनी स्वतःच्या जबाबदारीवर, पूर्ण माहिती डोळ्यापुढे ठेवून, त्यातले संभाव्य धोके जाणीवपूर्वक पत्करून, संपूर्ण विचारांती हा मार्ग स्वीकारला आहे असं कौतुकास्पद चित्र दिसतं (आर्ते, २०२०).

भारतीय लोकशाहीचे समोर आलेले कमकुवत दुवे

भारतातील लोकशाहीची आणि स्वीडनच्या लोकशाहीची तुलना करणं हे खरं तर न्याय्य होणार नाही. इथली परिस्थिती अगदी वेगळी आहे. आपल्या ८०० भाषांतून बोलणाऱ्या, १३८ करोड, म्हणजे जगाच्या एक षष्ठांश, इतक्या अवाढव्य लोकसंख्येच्या प्रचंड देशात, जिथे २५ टक्के जनता निरक्षर आहे, ३५ टक्के जनता ग्रामीण आहे, २२ टक्के जनता झोपडपट्ट्यांमधून राहते, जिथे लोकांना नागरिकांच्या जबाबदाऱ्या आणि कर्तव्यं यांची म्हणावी तितकी जाणीव नाही, जिथे दारिद्र्य, आर्थिक विषमता, गुन्हेगारी, भ्रष्टाचार, बेकारी, महागाई, प्रदूषण, जातीयता, धार्मिक तेढ या समस्यांचं प्रमाण भयावह आहे तिथे लोकशाही असू शकते हेच मुळात एक आश्चर्य आहे. तीसुद्धा अगदीच वाईट दर्जाची लोकशाही नसून एक्ॉनॉमिस्ट इंटेलिजन्स युनिट (EIU) च्या २०१९ च्या आंतरराष्ट्रीय मानांकनानुसार आजच्या घडीला १६७ पैकी ५१ व्या स्थानावर असलेली आपली एक बऱ्यापैकी संभावित लोकशाही आहे. कोविड-१९ ची साथ आपण आजवर चांगली हाताळली आहे असं आपण म्हणू शकतो. अमेरिका, जर्मनी, इंग्लंड यांची दुरवस्था पहाता आपण पुष्कळ सुरक्षित आहोत असं दिसतंय. आपल्याला रोग्यांचे आकडे नियंत्रणात ठेवण्यात बऱ्यापैकी यश आलं आहे आणि त्याचं श्रेय अविश्रांत प्रयत्न करणारं सरकार, अत्यावश्यक सेवांशी संबंधित

सरकारी कर्मचारी, पोलीस, सैनिक, शेतीशी आणि अन्नधान्यदूधपुरवठ्याशी संबंधित आपलं मनुष्यबळ, रुग्णालयांमधून कार्यरत असणारे आरोग्य कर्मचारी, सफाई कर्मचारी, बँकांमधील कर्मचारी, अनेक प्रकारे मदतीचा हातभार लावणारे समाजाचे घटक या सर्वांचं आहे.

हे जरी निर्विवाद खरं असलं तरी कठोर आत्मपरीक्षण करायचं झालं तर आपण काय म्हणू? या किंवा अशा कुठल्याही अचानक आलेल्या संकटाला तोंड देण्याची तयारी आपण पुरेपूर केली होती का? एक प्रगतिशील देश म्हणून ती आपण नेहमीच करतो का? या प्रश्नांचं उत्तर, उदाहरणार्थ, नकारार्थी आहे. भारतातही स्वीडनप्रमाणेच प्रमुख साथरोगतज्ज्ञ किंवा तत्सम पदावरून लोकांशी थेट संपर्क साधणारी, आरोग्यखात्याचा “चेहेरा” असलेली व्यक्ती असावी अशी अपेक्षा कुणीच करणार नाही. पण महानिदेशक, आरोग्य सेवा; महानिदेशक, राष्ट्रीय रोग नियंत्रण केंद्र; महानिदेशक, राष्ट्रीय महामारी विज्ञान संस्था या महत्त्वाच्या पदांवरील व्यक्तींचा म्हणावा तेवढा सहभाग कोविडसंबंधित निर्णयप्रक्रियेत का नसावा? किंवा एकीकृत रोग निगराणी कार्यक्रम, राष्ट्रीय आपदा प्रबंध प्राधिकरण या सरकारी उपक्रमात काम करणाऱ्या व्यक्तींना पुरेशा सक्रिय प्रमाणात सरकारच्याच समित्यांमध्ये सहभागी का केलं गेलं नसावं? स्त्री विशेषज्ञांना या संपूर्ण समितीपद्धतीने चालणाऱ्या यंत्रणेत समाधानकारक प्रतिनिधित्व का दिलं गेलं नाही? हे प्रश्न नक्कीच चिंताजनक आहेत (नंदराज, देवदासन् आणि गिरीश २०२०). आपल्या मानवी संसाधनांचं उपयोजन आपण कितपत करतो, त्यांच्या ज्ञानाचा वापर करायला आपण त्यांना वाव देतो का? एरवीसुद्धा अनेक प्रकारची लोकसंख्याविषयक, रोगविषयक जी अधिकृत आकडेवारी आरोग्यविशेषज्ञांना हाताशी असावी लागते ती आपल्याकडे उपलब्ध नसते (वेंकटरामन २०२०). ती गोळा करून तिचे योग्य व्यवस्थापन करणारी कार्यक्षम यंत्रणा आपल्याकडे असणं याला दुसरा काहीही पर्याय नाही. त्याशिवाय धोरणात्मक निर्णयांद्वारे सोडवता येण्यासारखे कोणतेही आरोग्यविषयक प्रश्न आपण कधीच सोडवू शकणार नाही. माहितीचं संकलन करून तिचं योग्य उपयोजन करण्याला आपण अजूनही प्राधान्य देत नाही म्हणून केवळ अनेक दशके विनाकारण होत आलेली जीवितहानी तशीच सुरू राहणार का? हा एक मूलभूत मुद्दा कोविड-१९ च्या निमित्ताने ऐरणीवर आला आहे.

जी गोष्ट आरोग्यक्षेत्राची तीच अर्थव्यवस्थेचीही आहे. या लॉकडाऊनमध्ये सर्वाधिक होरपळला गेलेला स्थलांतरित मजूरवर्ग – ज्याचं खरं तर देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान थोडंथोडकं नसून १०% आहे, त्या घटकावर आपल्याकडे पुरेसं संशोधन झालेलं नाही. आवर्ती स्थलांतरित मजुरांची आकडेवारी पद्धतशीरपणे गोळा करणं, तिची वर्गवारी करणं याकडे आपलं दुर्लक्ष झालेलं आहे (देशिंगकर, २०२०). त्यांचे प्रश्न समजून घेऊन ते धोरणात्मक निर्णय घेऊन सोडवणे ही तर दूरची गोष्ट झाली. त्यामुळे आपण इतिहासात शंभर वर्षांपूर्वी केलेल्या चुकाच पुन्हा करत आहोत आणि पुनरुज्जीवनासाठी

सरकार ज्या काही उपाय-योजना आखत आहे त्यात कामगारांच्या स्थलांतराबाबतीतली नेमकी आणि सखोल समज असल्याचं आढळत नाही (हिशिकर २०२०). अशा मुद्द्यावर सातत्याने आणि निष्ठेने काम करणाऱ्या अनेक स्वयंसेवी संस्था, खाजगी विचार गट, पायाभूत संशोधन करणाऱ्या परकीय संस्था आणि विद्यापीठांमधून या विषयावर काम करणारे अभ्यासक आणि कार्यकर्ते यांच्यात आणि सरकारी यंत्रणांमध्ये परस्पर सहकार्य आणि विचारविनिमय होणं अत्यावश्यक आहे. ते होत नसेल तर त्यांना मिळत असलेली प्रत्यक्षदर्शी माहिती आणि सरकारी पातळीवर घेतले जाणारे निर्णय यांचा ताळमेळ कधीच बसणार नाही. आजच्या स्पेशलायझेशन आणि प्रोफेशनलायझेशनच्या युगात ही प्रचंड दरी बुजवण्याखेरीज दुसरा पर्याय नाही. ओळख, पक्ष, जात, धर्म, प्रदेश, लिंग या निकषांवरच लोकांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करून घेणं किंवा त्यांना वगळणं ही संस्कृती बंद झाली पाहिजे. प्रत्यक्ष फील्डवरचा अनुभव आणि व्यावसायिक ज्ञान असणाऱ्या मनुष्यबळाचं जाणीवपूर्वक संवर्धन करून त्यांना कामात संपूर्ण स्वायत्तता देणं ही आजची गरज आहे. येणारं युग व्यावसायिकतेचं आहे. व्यावसायिकांकडे शासनकर्ते आणि नोकरशहा अविश्वास आणि संशयाच्या दृष्टीनेच पहात राहिले तर पुढचा काळ अधिकाधिक कठीण होणार आहे. सरकारने जरी लोकशाही प्रक्रियेने लोककल्याणकारी कायदे केलेले असले तरी जमिनीवरचं वास्तव फार प्रवाही असतं. त्यावर पकड मिळवून सुशासन निर्माण करायचं असेल तर आज प्रशासक, कायद्याप्रमाणे चालण्याला बांधील असलेले व सामाजिक जाणीव बाळगणारे उद्योजक, सामाजिक कार्यकर्ते, अनेक प्रकारचे व्यावसायिक तज्ज्ञ आणि संशोधक यांचा सतत सुरू राहील असा जिवंत संवाद निर्माण व्हायला हवा. तरच आपली नाव पार होणार आहे.

आज आपले नाठाळ उद्योजक, कंत्राटदार कायद्यातून पळवाटा काढू शकतात कारण स्थलांतरित मजुरांबरोबर होणारे बरेचसे व्यवहार मुळात कोणत्याही लिखापट्टीशिवाय होत असतात (वर्मा २०२०). मालकवर्गाला मजुरांची जबाबदारी घ्यायला भाग पाडता येऊ शकेल असे दस्तावेज केलेले नसतील तर कोण कसा न्याय मागणार आणि देणार? ३१ मार्चला सर्वोच्च न्यायालयात केंद्रसरकारने असे कोणीही स्थलांतरित मजूर रस्त्यांवर आज नाहीत असं चक्क शपथेवर सांगितलं. सरकार प्रामाणिकपणे प्रयत्न करत आहे आणि मजूर जर हवे तसे वागत असतील तर त्याला सरकार किंवा न्यायालये काय करू शकतात असा पवित्रा घेत सर्वोच्च न्यायालयाने या प्रकरणाची चौकशी करण्यासाठी आलेली जनहित याचिका फेटाळून लावली (छोकर २०२०). त्याचे नकारात्मक पडसाद देशभर उमटले. यातून पुन्हा एकदा हेच सिद्ध होतं की कायद्याचे राज्य चालवण्यासाठी माहितीच्या योग्य व्यवस्थापनाचा अभाव असून चालणार नाही. तो जिथे असेल त्या लोकशाहीत सरकार आणि न्यायालय यांच्या डोळ्यादेखतसुद्धा लोकांचा बळी गेल्याशिवाय रहाणार नाही.

न्यायव्यवस्थेचा अंकुश

देशातल्या अनेक उच्च न्यायालयांनी मात्र आपली भूमिका चोख बजावली. उदाहरणार्थ, मद्रास उच्च न्यायालयाने राज्य सरकारे आणि केंद्र सरकारला त्यांच्या जबाबदारीतून सहजासहजी सोडलेलं नाही. सांगली येथे अडकवून ठेवलेल्या ४०० मजुरांच्या सुटकेसाठी केलेली रिट याचिका दाखल करून घेतांना मद्रास उच्च न्यायालयाने आपल्या स्वायत्त अधिकारात तामिळनाडू राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार यांनाही या खटल्यातील प्रतिवादी बनवून स्थलांतरित मजुरांच्या परिस्थितीवर एक प्रश्नपत्रिकाच काढून तिची उत्तरं एका आठवड्यात सादर करण्याचा आदेश दिला. भारत हे एक लोककल्याणाला प्राधान्य देणारे राष्ट्र आहे आणि मजुरांच्या या अपार हालअपेष्टा म्हणजे माणूसकीला काळिमा फासणारी शोकांतिका आहे. त्याविषयीच्या वृत्तपत्रातील आणि टीव्हीवरील बातम्या पाहून कोणालाही अश्रू आवरणे कठीण जाईल, असं न्यायालयाने आपल्या आदेशात नमूद केलं आहे (मांधानी २०२०).

२२ मे रोजी सर्वोच्च न्यायालयात सादर झालेल्या आणखी एका याचिकेत संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जागतिक मानवी अधिकारांच्या जाहीरनाम्याचा दाखला देऊन असं म्हटलं आहे की हा जाहीरनामा म्हणजे एक आंतरराष्ट्रीय करार आहे आणि त्यावर सही करणाऱ्या राष्ट्रांपैकी भारत एक राष्ट्र आहे हे आपण विसरता कामा नये. स्थलांतरित मजुरांना कोविड-१९ दरम्यान मिळालेल्या भेदभावपूर्ण आणि बेपर्वा वागणुकीमुळे या कराराच्या कलम ७ आणि ८ चं उल्लंघन घडलेलं आहे. या कलमांनुसार कायद्यासामोर सारे समान आहेत आणि कोणत्याही भेदभावापासून संरक्षण मिळणं तसंच देशाच्या घटनेने दिलेल्या मूलभूत मानवी अधिकारांचं उल्लंघन झाल्यास त्याविरुद्ध राष्ट्राच्या न्यायसंस्थेकडून त्यावर न्याय मिळणं हा प्रत्येक व्यक्तीचा हक्क आहे. त्यामुळे न्यायालयाने सरकारला या प्रकाराबद्दल उत्तरदायी ठरवावे अशी या याचिकेत मागणी केली आहे तसंच ३१ मार्चला सरकारने सर्वोच्च न्यायालयाला दिलेली ग्वाही आंधळेपणाने स्वीकारल्यामुळे या न्यायालयाच्या प्रतिष्ठेला बाधा आली आहे असंही म्हटलं आहे (तलवार २०२०).

तुम्ही काय संदेश समाजमाध्यमांवर प्रसारित करता यावर जसं आज बारकाईनं लक्ष ठेवता येतं आणि त्याबद्दल तुम्हाला जबाबदार धरलं जातं तसंच दुसऱ्या बाजूने आज कधी नव्हे एवढी बारीक नजर एखाद्या देशाचं सरकार काय करतंय आणि ते त्या देशाच्या घटनेच्या तत्वांना किंवा आंतरराष्ट्रीय मार्गदर्शक तत्वांना कितपत धरून आहे यावर न्यायालयीन मार्गाने ठेवता येणं शक्य झालं आहे आणि कितीही मोठी किंमत मोजून ते काम करणारे लोकही पुढे येत आहेत. लोकशाही राज्यपद्धती उत्क्रांत होण्याच्या दृष्टीने हा एक महत्वाचा ट्रेड आहे.

भारतातील आजवरची लोकप्रतिनिधींची शैली लोकांशी सोप्या भाषेत संवाद साधून, त्यांना विश्वासात घेऊन, त्यांचं पालकपण करण्याची आहे. कोविड -१९ च्या काळात मात्र असं लक्षात येतंय की “लोकांचे, लोकांसाठी, लोकांनी चालवलेले राज्य” ही लोकशाहीची जुनी आणि सोपी व्याख्या आज एकविसाव्या शतकात तोकडी ठरत आहे. लोकांचे नेतृत्व करतांना लोकप्रतिनिधींना केवळ लोकांविषयी कळवळा असून किंवा अखंड काम करण्याची तयारी असून भागत नाहीये. कायद्याच्या आणि घटनेच्या कसोटीवर, तसेच आंतरराष्ट्रीय करारांच्या कसोट्यांवर त्यांचे निर्णय, धोरण किंवा त्यांनी केलेले कायदे टिकतात का हे आज काटेकोरपणे तपासून पाहिलं जात आहे. लोकांचे राज्य, यापेक्षा लोकहितासाठी चालवलेले कायद्याचे राज्य आज अपेक्षित आहे. कायदा हा अनेक शतके घडत गेलेला असतो. अगदी सर्वात खुल्या भांडवलशाही व्यवस्थेतही त्या व्यवस्थेतील त्रुटींवर काही ना काही संतुलन साधण्याच्या उपाययोजना कायद्यांच्या स्वरूपात केल्या असतात. त्यामुळे कायद्याच्या दृष्टिकोनातून उहापोह करताना नुसत्या भावनात्मक आवाहनांवर किंवा शेरबाजी करण्यावर वेळ मारून नेता येत नाही.

म्हणूनच जगभरातील न्यायालयांमधून लोकशाही सरकारांनी कोविड-१९ च्या अनुषंगाने घेतलेल्या निर्णयांना आव्हान दिलं जात आहे आणि बरेचदा अशा खटल्यांमधून असं दिसून येत आहे की दिसाळपणे किंवा ढोबळमानाने राबवलेले सरकारी आदेश रद्दबातल ठरत आहेत. अशा नियमांची आर्थिक नुकसान किंवा मानवी अधिकारांचा गैरवाजवी लोप या स्वरूपात जी किंमत मोजावी लागते ती मोजण्याची आज लोकांची तयारी नाही. म्हणूनच उद्योजक उद्योगधंदे बंद केल्याबद्दल किंवा अव्यवहार्य आणि जाचक निर्देश जारी केल्याबद्दल सरकारला कोर्टात खेचत आहेत. अनेक स्वयंसेवी संस्था मानवी हक्कांवर गदा आणल्याबद्दल किंवा अप्रत्यक्षपणे राज्यकर्ते म्हणून त्यांची कर्तव्ये टाळल्याबद्दल सरकारांना जाब विचारत आहेत. असा जाब विचारण्याचा सर्वात प्रभावी मंच आज वृत्तपत्रे किंवा समाजमाध्यमे हा नसून, न्यायालये हा आहे. वृत्तपत्रे किंवा इतर प्रसारमाध्यमे हे लोकशाहीचे बुरुज भांडवलशाहीच्या आणि राजकारणाच्या रेट्यात बरेचसे ढासळत गेले आहेत. एखादा मुद्दा वर्षानुवर्षे लावून धरण्याची त्यांची क्षमता वाचकांच्या कमी कमी होणाऱ्या अटेंशन स्पॅनमुळे कमकुवत झाली आहे. त्यामुळे लोकशाहीतील समाज-व्यवहाराची नैतिकता सांभाळण्याची न्यायव्यवस्थेवरची जबाबदारी आता वाढली आहे.

अमेरिकेत कॅलिफोर्निया राज्याच्या शेल्टर-इन-प्लेस आदेशाला टेस्ला कंपनीच्या मुख्य कार्यकारी अधिकारी आणि प्रमुख समभागधारक असलेल्या इलॉन मस्कने न्यायालयात आव्हान दिलं आणि तो आदेश धुडकावून लावून आपला कारखाना सुरू केला. अमेरिकन सरकारमधल्याच अनेक लोकांनी त्याचं बरोबर आहे अशी भूमिका जाहीरपणे घेतली. यात एका भांडवलशाहाच्या अरेरावीचा भाग नसून, व्यक्तिस्वातंत्र्यावर गदा आणणाऱ्या राज्यकर्त्यांना धारेवर धरण्याकडे असलेला कल दिसून येतो. उत्पादन

रोखण्यामुळे होणाऱ्या नुकसानाची जबाबदारी सरकार घेणार का? जर घेणार नसेल तर सुजाण आणि जबाबदार नागरिकांना आपल्या बऱ्यावाईटाचे निर्णय स्वतंत्रपणे घेण्यापासून रोखण्याचा कोणता अधिकार सरकारला आहे? आपले आदेश तार्किक दृष्ट्या बरोबर आणि घटनेला धरून आहेत हे प्रसंगी न्यायालयात सिद्ध करण्याची तयारी आज सरकारला ठेवावी लागते आहे. तशी लोकशाही राज्यपद्धतीची रचनाच असते पण गेल्या दोन महिन्यात, संकटाला तोंड देणं म्हणजे नागरी स्वातंत्र्यावर सरसकट निर्बंध आणणं नव्हे किंवा अराजक खपवून घेणं नव्हे, ही गोष्ट प्रकर्षाने पुढे येत आहे.

भारत सरकारने सर्व कर्मचाऱ्यांना लॉकडाऊनच्या काळाचा १०० टक्के पगार देण्याचा जो आदेश २९ मार्चच्या सूचनेद्वारे उद्योजक आणि मालक वर्गाला दिला होता त्यालाही न्यायालयात आव्हान दिलं गेलं आणि तो आदेश १७ मे ला सरकारला मागे घ्यावा लागला. उत्पादन बंद असतांना आणि भविष्य पूर्णपणे अनिश्चित असतांना लहान आणि मध्यम उद्योजकांनी कोणत्या बळावर आपल्या कर्मचारी वर्गाला सरसकट पूर्ण पगार द्यायचे? सध्याच्या धोक्यात आलेल्या अर्थकारणात सरकार नेमकी कोणती मदत देऊन या छोट्या उद्योगधंद्यांचा जीव वाचवणार आहे जेणेकरून कर्मचाऱ्यांवर पूर्णतया बेकारच व्हायची पाळी येणार नाही हे खरे प्रश्न आहेत. त्यांच्या उत्तरांच्या चौकटीतच सरकार असा आदेश पारित करू शकतं.

याउलट उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश आणि गुजरात या राज्य सरकारांनी केंद्र सरकारच्या आशीर्वादने पुढच्या चार वर्षांसाठी अनेक महत्वाच्या कामगार कायदांच्या पालनामधून उद्योजकांना सूट देणारा अध्यादेश काढला असला तरी त्यावर टीकेचा वर्षाव होत आहे. त्या निर्णयालाही न्यायालयात आव्हान मिळाल्याशिवाय रहाणार नाही. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार सदस्य देशांना सर्व स्टेक-होल्डर्सना विश्वासात घेऊन एकत्र विचारविनिमयाने निर्णय घेणं बंधनकारक आहे. त्याला फाटा देऊन भांडवलशहांना धार्जिणं असणारं सरंजामशाही पद्धतीचं सरकार चालवणं वाटतं तितकं सोपं नाही. फक्त आपल्या देशात ते अजूनही आपण पुरेसं कठीण करून ठेवलं नाहीये हे आपण नीट लक्षात घेतलं पाहिजे.

निर्णयप्रक्रियेत व्यावसायिक दृष्टिकोनाचे वाढते महत्त्व

आज कुठलाही न्यायालयीन, सरकारी किंवा कार्यकारी निर्णय तर्काधारित, सुविहीत कार्यपद्धती वापरून घ्यावा लागतो. अर्थव्यवस्था जसजशी गुंतागुंतीची बनत गेली आहे तसतशी लोकशाही निर्णयप्रक्रियेतली तार्किक गुंतागुंत आज अधिक आव्हानात्मक झाली आहे आणि ती सफाईने आणि तातडीने सोडवता येणं ही फार मोठी गरज झाली आहे. कोरोना विषाणूच्या बळीचे वाढते आकडे वाचताना हे जाणवतंय की वर्षानुवर्षे

भिजत घोंगडे ठेवण्याचे दिवस संपून आता टिकून रहायचं असेल तर कार्यक्षमता आणि कार्यतत्परता वाढवण्याचे दिवस आले आहेत. सर्वच क्षेत्रात व्यावसायिकतेचा दृष्टिकोन ठेवून काम करणं अपरिहार्य ठरत आहे. आणि येत्या काळात ते अधिकाधिक अपरिहार्य होणार आहे. स्वतःचंच नुकसान करणारं लघुदृष्टी, लघुगती राजकारण आपल्या लोकशाहीला यापुढे विसरावं लागेल.

भारतात लोकशाही हे आजवर भावनांच्या वाफेवर चालणारं इंजिन होतं . विरोध करताना आणि विरोध हाताळताना दोन्ही बाजूंकडून वापरल्या जाणाऱ्या भाषिक रचना (discourses) विश्वासाच्या किंवा संशयाच्या भावनांना भडक आवाहन करणाऱ्या, सांस्कृतिक किंवा राष्ट्रीय अस्मितेला चेतवणाऱ्या, सत्तास्पर्धेच्या विखाराने धगधगणाऱ्या होत्या. आणखीही बराच काळ असं राजकीय ध्रुवीकरण आपली विचारशक्ती कुंठित करत राहिल. पण त्याचबरोबर कोविड-१९ च्या काळात देशाच्या वेगवेगळ्या भागातील आणि इतर जगभरातल्या देशांमधील परिस्थितीबद्दलची माहिती, इतर देशांच्या नागरिकांनी, आरोग्यक्षेत्रातील व्यक्तींनी दिलेले कळकळीचे सल्ले, सोप्या रीतीने समजावून दिलेली वैद्यकीय आणि वैज्ञानिक माहिती, कारखाने बंद पडल्यामुळे पर्यावरणावर झालेला चांगला परिणाम अशा गोष्टी मांडणाऱ्या भाषिक रचनासुद्धा सतत अभिसरणात राहिल्या. भाषिक बागुलबुवा उभा करण्याऐवजी त्या त्या क्षेत्रातील तज्ज्ञ व्यक्तींचा सल्ला घेऊन आणि परस्पर सहकार्याने हाताशी असलेला प्रश्न कसा सोडवता येईल हे अचानक नहमीपेक्षा खूप जास्त महत्त्वाचं आणि निकडीचं झालं. हा प्रॉब्लेम-सॉल्विंगवरचा नव्यानेच दिसून आलेला भर काही प्रमाणात आपल्याकडच्या वाढ्यात राजकीयतेला आणि फाजील राष्ट्राभिमानाला शह देणारा आहे. एरवी जीवाला धोका नसताना आपण असाच भर का ठेवू शकत नाही हा प्रश्न आपल्यापुढे आज करोनाच्या रूपात उपस्थित आहे आणि आपल्याला पुढची दिशा दाखवणारा आहे.

लोकशाहीच्या नव्या दिशा

भारतीय लोकशाहीचं सर्वात दारुण दुःख म्हणजे भांडवलशाही आणि साम्यवाद या जागतिक रस्सीखेच स्पर्धेत आपण दोन दिशांना विभागले गेलो. एकत्र काम करण्याची आणि एकंदर परिणामांवर लक्ष केंद्रित करून प्रश्न चिघळून देता सोडवण्याची प्रामाणिक शिस्त आपण शिकलो नाही. आपआपल्या विचारसरणीच्या कंपूला आपल्या निष्ठा वाहून आपल्या व्यावसायिक निष्ठा आपण बाजूला ठेवल्या. आजही डावे-उजवे गट कोणतीही सामायिक भूमिका गाठू शकत नाहीत ही आपली शोकांतिका आहे. कोविड-१९ ने यातलं वैयर्थ्य आपल्याला जाणवून दिलं आहे.

अंतर्गत वैमनस्य, सामान्य माणसांना वेठीला धरणारी अंदाधुंदीची स्थिती या गोष्टी आपल्याला नको असतील तर आपल्याला आपल्या सर्वच सामाजिक व्यवस्था बळकट करण्यापासून सुरुवात करावी लागेल. पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी सातत्याने आणि गंभीरपणाने उपाययोजना करावी लागेल, अनेक दीर्घ पल्ल्याच्या धोरणात्मक निर्णयांचा पूर्ण जबाबदारीने पुनर्विचार करावा लागेल. त्याचप्रमाणे जागतिक युद्धाच्या शक्यतेपासून आपल्याला जर एकेक इंच मागे हटायचं असेल तर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात तौलनिक देवाणघेवाणीचा मार्ग हा आजचा राजमार्ग आहे. आज संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अध्यक्षतेखाली कायद्याची एक आंतरराष्ट्रीय फूटपट्टीच आपल्याला उपलब्ध झालेली आहे. तीव्र स्पर्धा, हिंसा, विषमता, पर्यावरणाचा न्हास हे जगाला मिळालेले शाप सौम्य करण्याच्या उद्देशाने अनेक पातळ्यांवर प्रयत्न होत आहेत. अनेक आंतरराष्ट्रीय करार आणि प्रमाणीकरण झालेल्या कार्यपद्धती आपल्याला मार्गदर्शनासाठी उपलब्ध आहेत. मानवी अधिकार या संकल्पनेची व्याप्ती आज जगण्याच्या अनेक पैलूंना कवेत घेणारी आहे. सर्वांच्याच मानवी अधिकारांची आणि आत्मसन्मानाची जपणूक करायची असेल तर नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन करून दीर्घ काळ टिकेल अशा शाश्वत विकासाच्या दिशेने आपल्याला पावलं टाकायची आहेत. अनेक लोकशाही देश हा सामायिक जागतिक अजेंडा अबाधित राखण्यासाठी करारान्वये बांधील आहेत. ते लोकशाही राज्यकर्त्यांचं उत्तरदायित्वच आहे.

जितक्या प्रमाणात एखाद्या देशाची न्यायव्यवस्था स्वतंत्र आहे, अर्थव्यवस्था आणि ज्ञानव्यवस्था यांच्यात समन्वय आहे आणि शासनव्यवस्थेवर अंकुश ठेवणारी जागरूक आणि जबाबदार नागरिकांची फळी उभी आहे तितक्या प्रमाणात त्या त्या देशात एका नव्या प्रगत स्वरूपातील लोकशाहीच्या संकल्पनेला आकार येत आहे. व्यक्तिप्रतिष्ठा लोकशाहीत जितक्या कसोशीने सांभाळली जाऊ शकते तितकी ती इतर कोणत्याही राज्यपद्धतीत सांभाळली जाऊ शकत नाही. त्यादृष्टीने श्रीमंत आणि गरीब दोन्ही वर्गांना मान्य होऊ शकेल अशी ही समाजव्यवस्था आहे. मानवी अधिकार जपणारी राज्यघटना विषमता घालवून संतुलन आणण्याच्या दृष्टीने मार्गदर्शक म्हणून काम करत असते तेव्हा तर तो मार्ग चुकण्याची शक्यताच नसते. लोकशाहीच्या सर्वच घटकांचं सर्वकष उत्तरदायित्व हे एकविसाव्या शतकातल्या लोकशाहीचं एक व्यवच्छेदक लक्षण झालं आहे.

एकंदर चित्र असं दिसतंय की कोविडने सगळी घडी विस्कटून टाकली असली तरी त्यातूनच अनेक नव्या शक्यता खुल्या झाल्या आहेत. लोकशाही शासनव्यवस्थेची जबाबदारी काय आहे ही आपण नव्याने तपासू लागलो आहोत आणि त्याचबरोबर सगळा अर्थभार पेलण्याची सार्वजनिक क्षेत्राची मर्यादित कुवतही आपल्या लक्षात येत आहे. बहुतेक उत्तरं खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रांच्या संयुक्त प्रयत्नांतूनच सापडणार आहेत. भांडवलशाहीतील नफेखोरीवर अंकुश ठेवून खाजगी क्षेत्रातील धडाडी, बदल पचवण्याची लवचिकता,

प्रयोगक्षमता, व्यावसायिकता या बौद्धिक भांडवलाचा वापर करून घेण्याचं कौशल्य यापुढे लोकशाही समाजांना दाखवावं लागेल. डावे विरुद्ध उजवे अशा राजकीय साठमारीकडे लक्ष न देता मानवाधिकाऱ्यांच्या परिप्रेक्ष्यातून आपले प्रश्न योग्य प्राधान्यक्रमाने सोडवणं ही येत्या काळाची गरज आहे. कोविड -१९ च्या प्रयोगशाळेत हे जे लोकशाहीचं टेस्टिंग प्रत्येक लोकशाही देशात होत आहे ते अंतर्मुख करणारं आहे पण निराशाजनक नक्कीच नाही.

संदर्भ

१. आर्ते. २०२०. रि: कोरोनावायरस इन स्वीडन. आर्ते.टीव्ही. विडिओ रिपोर्ट, जर्मनी. उपलब्धता: मे १३, २०२० ते ऑगस्ट २, २०२०. <https://www.arte.tv/en/videos/092187-004-A/re-coronavirus-in-sweden>. संदर्भ घेतला मे १९, २०२०.
२. छोकर, जगदीप एस्. २०२०. “मायग्रंट वर्कर क्रायसिस : द सुप्रीम कोर्ट हॅज अॅब्डिकेटेड ऑल रिसपॉन्सिबिलिटी”. द वायर, मे १९, २०२०. <https://thewire.in/law/supreme-court-migrant-workers-crisis-abdicate-responsibility>. संदर्भ घेतला मे २२, २०२०.
३. डिसिल्वर, डू. २०१९. “डिस्पार्ट ग्लोबल कन्सर्न्स अबाउट डेमोक्रेसी, मोअर दॅन हाफ ऑफ कन्ट्रीज आर डेमोक्रेटिक.” मे १४, २०१९. प्यू रिसर्च सेंटर, वॉशिंग्टन डी. सी. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/05/14/more-than-half-of-countries-are-democratic>. संदर्भ घेतला मे १९, २०२०.
४. तलवार, सान्या. २०२०. “इनअॅक्शन टोवर्डस् प्रोटेक्शन ऑफ मायग्रंट वर्कर्स अफेक्टेड एस् सीज रेप्युटेशन – प्ली इन एस् सी सीक्स डायरेक्शन्स टु प्रोटेक्ट अँड सेफगार्ड मायग्रंट्स”. लाईव्ह लॉ, मे २२, २०२०. <https://www.livelaw.in/top-stories/inaction-towards-protection-of-migrant-workers-affected-scs-reputation-plea-in-sc-seeks-directions-to-protect-safeguard-migrants-157165>. संदर्भ घेतला मे २३, २०२०.
५. देशिंगकर, प्रिया. २०२०. “व्हाय इंडियाज मायग्रंट्स डिझर्व अ बेटर डील”. लाईवमिंट, मे १८, २०२०. <https://www.livemint.com/news/india/why-india-s-migrants-deserve-a-better-deal-11589818749274.html>. संदर्भ घेतला मे २१, २०२०.
६. नंदराज, सुनील, एन्. देवदासन्, पी. एल् गिरीश. २०२०. “अनॅलिसिस: हू हॅज बीन पुट ऑन द कमिटीज टु अॅडवाईज इंडिया ऑन इट्स फाइट अगेन्स्ट द कोरोनावायरस?”. स्क्रोल.इन, मे १६, २०२०. <https://scroll.in/article/961781/analysis-who-has-been-put-on-the-committees-to-advise-india->. संदर्भ घेतला मे २५, २०२०.
७. मांधानी, अपूर्वा. २०२०. “एस् सी कांट “मॉनिटर” वॉकिंग मायग्रंट्स, बट १२ एच् सीज हॅव इश्यूड ऑर्डर्स ऑन फूड अँड शेल्टर”. द प्रिंट, मे १८, २०२०. <https://theprint.in/judiciary/sc-cant-monitor-walking-migrants-but-12-hcs-have-issued-orders-on-food-and-shelter/424241/>. संदर्भ घेतला मे २६, २०२०.

८. वर्मा, सात्विक. २०२०. "व्हाय इंडियाज लीगल अँड लेबर सिस्टम नीड्स टु बी रीकॉन्फिगर्ड टु रिअली हेल्प मायग्रंट वर्कर्स". द वायर, मे १९, २०२०. <https://thewire.in/labour/india-labour-legal-system-migrant-workers>. संदर्भ घेतला मे २१, २०२०.
९. वेंकटरामन, तिष्या. २०२०. "व्हाट डू एपिडीमिऑलॉजिस्ट्स डू – अँड व्हाय आर दे कूशिअल टु इंडियाज फाइट अगेन्स्ट कोविड-19?". स्क्रोल.इन, एप्रिल १५, २०२०. <https://scroll.in/article/958730/what-do-epidemiologists-do-and-why-are-they-crucial-to-indias>. संदर्भ घेतला मे २५, २०२०.
१०. हिशिकर, साकेत. २०२०. "मायग्रंट लेबर इश्यू शुड हॅव बीन अँट द सेंटर ऑफ आत्मनिर्भर भारत अभियान – इव्हन फॉर इकॉनॉमिक रीझन्स". मनीलाईफ, मे, १८, २०२०. <https://thewire.in/labour/india-labour-legal-system-migrant-workers>. संदर्भ घेतला मे २४, २०२०.
११. CNN न्यूज18. २०२०. "स्वीडन स्टेड अवे फ्रॉम लॉकडाउन, अँड इट्स कॅपिटल स्टॉकहोम मे रीच 'हर्ड इम्युनिटी' इन वीक्स". न्यूज18.कॉम, एप्रिल २०, २०२०. <https://www.news18.com/news/world/sweden-stayed-away-from-lockdown-and-its-capital-stockholm-may-reach-herd-immunity-in-weeks-2589685.html>. संदर्भ घेतला मे २५, २०२०.